

تأثیر الگوی کم آبیاری بر رشد، عملکرد و اجزای عملکرد دو گونه بانگو (*Lallemantia royleana & iberica*) از منطقه مشهد و ارومیه

سعیده ملکی فراهانی*^۱ - مینا عبدالمهی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۴/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۵/۱۸

چکیده

مطالعه عوامل تنش‌زا و تأثیر آنها بر گیاهان دارویی به ویژه در شرایط کشور ما بسیار حیاتی به نظر می‌رسد. بانگو گیاهی است که علاوه بر مصارف دارویی، در صنعت کاربرد فراوان دارد. با توجه به احتمال وقوع تنش خشکی در طول دوره رشد این گیاه، لازم است که بررسی اثرات ناشی از تنش خشکی بر روی تغییرات عملکرد و اجزاء عملکرد و برخی پارامترهای رشدی این گیاه پرداخته شود تا پاسخ‌های گیاه در مقابله با تنش خشکی ارزیابی شود. لذا آزمایشی با سه عامل الگوی آبیاری، گونه گیاهی و مبدأ جمع آوری بذر به صورت کرت‌های خرد شده در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی در سه تکرار انجام گرفت. در طول فصل رشد دو سطح آبیاری بر اساس تخلیه ۴۰ (شاهد) و ۶۰ درصد آب قابل استفاده خاک (تنش) بر دو گونه بانگو شامل *Lallemantia royleana* و *L. iberica* که بذر آنها از منطقه ارومیه و مشهد جمع آوری شده بود، اعمال شد. با افزایش تخلیه آب قابل استفاده خاک، شاخص سطح برگ و مقدار رنگیزه‌های فتوسنتزی کاهش معنی‌دار نیافت. گونه *L. iberica* بیشترین مقدار شاخص سطح برگ (۲/۹۹) را داشت. گونه *L. royleana* مقدار کلروفیل a بیشتری (۰/۰۰۰۸ میلی گرم بر گرم وزن تر) نسبت به گونه *L. iberica* داشت. کاهش رطوبت قابل استفاده خاک تا حد ۶۰ درصد بر بسیاری از صفات مربوط به اجزاء عملکرد، اثر معنی‌دار نداشت، اما با افزایش شدت تخلیه آب قابل استفاده خاک، تعداد فندقه در بوته، تعداد دانه در بوته، تعداد چرخه گل در بوته، طول گل‌آذین، ارتفاع بوته و تعداد شاخه جانبی کاهش یافت، اما وزن دانه در بوته و وزن هزاردانه روند افزایشی نشان دادند. عملکرد دانه از سطح ۴۰ درصد (۲۰۸/۴ کیلوگرم در هکتار) به سطح ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک، (۱۰۷/۳ کیلوگرم در هکتار) ۴۳/۸۴ درصد کاهش یافت. گونه *L. royleana* در برابر افزایش تخلیه رطوبت خاک کاهش عملکرد دانه کمتری (۴۰) نسبت به گونه *L. iberica* (۱۰۰ کیلوگرم در هکتار) نشان داد. اکوتیپ مشهد بیشترین عملکرد دانه را نشان داد. همبستگی مثبت و معنی‌داری بین عملکرد دانه و شاخص سطح برگ، غلظت کلروفیل a و وزن هزار دانه مشاهده شد. به طور کلی گونه *L. royleana* از منطقه مشهد بیشترین عملکرد دانه را در شرایط کمبود رطوبتی خاک تولید کرد.

واژه‌های کلیدی: آبیاری، اکوتیپ، بانگو، رنگیزه‌های فتوسنتزی، شاخص سطح برگ، عملکرد دانه

مقدمه

دقیق و اساسی برای گیاه، کلیدی برای نگهداری آب و بهبود عملیات آبیاری و قابلیت تحمل گیاه به کمبود آب در کشاورزی است (۳). علت اصلی تنش آب در گیاه افزایش میزان تلفات آب، یا کافی نبودن میزان جذب آب و یا ترکیبی از هر دو عامل است که بر اثر آن میزان تلفات آب ناشی از تعرق بر میزان جذب آن توسط ریشه‌ها پیشی گرفته و میزان تنش افزایش می‌یابد (۴). تنش آب از طریق کاهش سطح برگ، بسته شدن روزنه‌ها، کاهش در قابلیت هدایت روزنه‌ها، کاهش در آبیگری کلروپلاست و سایر بخش‌های پروتوپلاسم (که به نحوی کارایی فتوسنتز را کاهش می‌دهد)، کاهش ساخت پروتئین و کلروفیل سبب تقلیل فرایند فتوسنتز می‌گردد (۵). در راستای مطالعه اثرات کمبود آب بر رشد گیاهان، مطالعات صورت گرفته روی

گیاهان در طول دوره رشد خود در معرض تنش‌های گوناگونی قرار دارند و در این میان کمبود آب بزرگترین چالش در تولید محصول خصوصاً در مناطق خشک و نیمه خشک دنیا از جمله ایران می‌باشد (۳۶). اثر تنش آبی به مدت زمان، دوام و اندازه کمبود آن بستگی دارد (۳۸). شناسایی زمان بحرانی و زمان بندی آبیاری بر مبنای یک برنامه

۱ و ۲- استادیار و دانشجوی کارشناسی ارشد گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شاهد، تهران

(Email: maleki@shahed.ac.ir)

*- نویسنده مسئول:

گیاه همچنین در چرم‌سازی، رنگ‌سازی، روان‌کننده، به‌عنوان ماده جلوگیری کننده از فساد چوب، واکس میل، جوهر پرینتر، تهیه صابون، در دباغی و در کارخانه‌های لینولئوم استفاده می‌شود (۱۲). با توجه به خواص دارویی و صنعتی، بانگو به عنوان گیاهی چند منظوره معرفی می‌شود. در گیاهان دارویی، اهلی کردن و کشت زراعی آن‌ها، گزینش ارقام مقاوم به خشکی و مطالعه الگوی رفتاری ژنوتیپ‌های مختلف در برابر خشکی و شناخت ویژگی‌های مربوط به هر کدام از عوامل موثر در رشد برای درک ساز و کارهای مقاومت به خشکی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. لذا مطالعه عوامل تنش‌زا و تأثیر آنها بر گیاهان دارویی و همچنین ارائه، ایجاد و توسعه روش‌های مقابله با تنش‌های محیطی به ویژه در شرایط کشور ما بسیار حیاتی به نظر می‌رسد. با توجه به احتمال وقوع تنش خشکی در طول دوره رشد بانگو، لازم است که بررسی اثرات ناشی از تنش خشکی بر روی تغییرات عملکرد و اجزاء عملکرد و برخی پارامترهای رشدی این گیاه پرداخته شود تا پاسخ‌های گیاه در مقابله با تنش خشکی ارزیابی شود و از آنجا که اکوتیپ‌های مختلف که در شرایط اقلیمی متفاوت رشد می‌کنند می‌توانند در واکنش به کمبود رطوبت خاک، واکنش‌های متفاوتی نشان دهند این مطالعه بر روی اکوتیپ‌های گوناگون این گیاه انجام شد تا اکوتیپ‌های با پتانسیل بالای تولید این گیاه در شرایط محدودیت منابع آب را شناسایی کرد.

مواد و روش‌ها

آزمایش در مزرعه تحقیقاتی گیاهان دارویی دانشگاه شاهد طی سال زراعی ۱۳۹۱-۱۳۹۰ انجام شد. این مزرعه در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۳۴ دقیقه شمالی و طول جغرافیایی ۵۱ درجه و ۳۸ دقیقه شرقی و با ارتفاع ۱۱۹۰ متر از سطح دریا واقع شده است. میانگین سالیانه دما ۱۷/۱ درجه سانتی‌گراد و میانگین بارش سالیانه ۲۱۶ میلی‌متر می‌باشد. برخی ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی خاک محل آزمایش در جدول ۱ آورده شده است.

آزمایش با سه عامل الگوی آبیاری، گونه گیاهی و مبدا جمع آوری بذرها صورت کشته‌های خرد شده در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی در سه تکرار انجام گرفت.

همیشه بهار (*Calendula officinalis*) و رازیانه (*Foeniculum vulgare*) مشخص شد که ارتفاع و تعداد گل در گیاه در شرایط تنش خشکی به شدت کاهش می‌یابد (۱۱ و ۴۵). همچنین در تحقیقی دیگر روی همیشه بهار با سه سطح تنش خشکی ۴۰، ۸۰ و ۱۲۰ میلی‌متر تبخیر از سطح تشتک تبخیر کلاس A دریافتند که بیشترین عملکرد دانه و عملکرد روغن از سطح ۴۰ میلی‌متر از سطح تشتک به دست آمد در حالی که بیشترین درصد روغن از سطح ۱۲۰ میلی‌متر تبخیر از سطح تشتک حاصل شد (۷). مطالعه تأثیر دور آبیاری بر روی عملکرد گیاه دارویی به‌لیمو همبستگی ضعیف و منفی بین ارتفاع و نسبت برگ به ساقه و نیز بین تاج پوشش و نسبت برگ به ساقه نشان داد (۲). ضمن بررسی رژیم‌های مختلف رطوبتی خاک بر گونه‌ای از نعنای مشخص شد که افزایش رطوبت خاک، شاخص سطح برگ گیاه و تجمع ماده خشک را به طور معنی‌داری افزایش داد (۳۵). در بررسی دیگر با افزایش تنش خشکی ارتفاع بوته، تعداد ساقه جانبی، وزن تر و وزن خشک اندام رویشی آویشن (*Thymus vulgare L.*) کاهش یافت (۳). تنش آبی در تمام ژنوتیپ‌های مورد آزمایش سنبل هندی باعث کاهش عملکرد اندام رویشی، ارتفاع گیاه و سطح برگ شد (۲۲). نتایج تحقیقات نشان داد که تنش خشکی ملایم بر روی مقدار کلروفیل در دو گیاه سردسیری *Poa pratensis* و *Festuca* اثری نداشته ولی خشکی شدید مقدار کلروفیل را در این دو گیاه کاهش می‌دهد (۲۶). همین‌طور مقدار کلروفیل در گیاه توتون همراه با کاهش پتانسیل آب خاک تحت تنش خشک کاهش می‌یابد (۳۹). با پیشرفت علم و توجه جهانیان به تأثیر زیانبار استفاده از ترکیبات شیمیایی و مواد سنتتیک مجدداً جهان رو به استفاده از فراورده‌های گیاهی آورده به طوری که گفته می‌شود قرن بیست و یکم قرن گیاهان دارویی است (۱۲). بانگو (*Lallemantia sp.*) گیاه سردسیری یک یا چند ساله از خانواده *Lamiaceae* بوده و دارای ۵ گونه *L. Baldshuanica*, *L. peltata*, *L. iberica*, *L. canescens* و *L. royleana* می‌باشد (۴۱). این گیاه بومی قفقاز بوده و در ترکیه، ایران، سوریه، هند، پاکستان، افغانستان و اروپا پراکنش دارد (۴۱). بذرهاى بانگو دارای موسیلاژ می‌باشند که در درمان اختلالات گوناگون نظیر برخی اختلالات عصبی، کبدی و بیماری‌های کلیوی به کار می‌روند و همچنین به عنوان یک داروی محرک جنسی و خلط‌آور در بین داروهای محلی ایران شناخته شده است (۴۱). از روغن این

جدول ۱- مشخصات خاک مزرعه در عمق ۳۰ سانتی‌متر

بافت خاک	رس (%)	سیلت (%)	شن (%)	ظرفیت زراعی (%)	نقطه پژمردگی دائم (%)	پتانسیم قابل جذب (mg kg^{-1})	فسفر قابل جذب (mg kg^{-1})	نیترژن کل (%)	کربن آلی (%)	اسیدیته (pH)	شوری (dS m^{-1})
سیلتی لوم	۱۸	۲۴	۵۸	۱۳/۵	۷/۰۹	۳۸۲	۲۲/۳	۰/۰۸	۰/۷۷	۸/۱	۳/۷۵

برخی ویژگی‌ها از جمله شاخص سطح برگ و میزان کلروفیل a، b و کلروفیل کل (۱۳)، در مرحله گلدهی پس اعمال تیمارهای آبیاری اندازه‌گیری شدند در پایان فصل رشد و در تاریخ ۳۰ خرداد، پس از رسیدگی کامل، تعداد ۵ بوته از هر کرت با حذف اثر حاشیه انتخاب و اجزاء عملکرد شامل، تعداد شاخه جانبی، تعداد فندقه در بوته، تعداد دانه در بوته، تعداد چرخه گل در بوته، تعداد شاخه جانبی، وزن دانه در بوته و طول گل‌آذین، ارتفاع گیاه، تعداد شاخه جانبی، وزن دانه در بوته و وزن هزار دانه اندازه‌گیری شد. برای تعیین عملکرد بیولوژیکی و بذریه بالنگو از هر کرت آزمایشی، مساحتی برابر دو متر مربع برداشت شد. شاخص برداشت نیز، از تقسیم شدن عملکرد دانه بر عملکرد بیولوژیکی محاسبه گردید.

تجزیه و تحلیل داده‌ها، پس از نمونه‌برداری و اندازه‌گیری پارامترهای لازم، با استفاده از نرم‌افزار SAS انجام گرفت و میانگین تیمارها توسط آزمون LSD مورد مقایسه قرار گرفتند. رسم نمودارها، توسط نرم‌افزار Excel انجام گرفت.

نتایج و بحث

شاخص سطح برگ

نتایج حاصل از تجزیه واریانس نشان داد علی‌رغم اینکه رژیم‌های مختلف آبیاری از نظر آماری اثر معنی‌داری بر شاخص سطح برگ گونه‌های مختلف بالنگو نداشتند (جدول ۲). اما با افزایش درصد تخلیه آب خاک، شاخص سطح برگ از ۲/۶۸ در تیمار ۴۰ درصد به ۲/۰۲ در تیمار ۶۰ درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک، کاهش یافت (جدول ۳).

در طول فصل رشد دو سطح آبیاری بر اساس تخلیه ۴۰ (شاهد) و ۶۰ درصد آب قابل استفاده خاک (تنش) بر دو گونه‌ی بالنگو شامل *L. iberica* و *Lallemantia royleana* که بذریه آنها از منطقه ارومیه (میان‌دوآب) و مشهد (کلات) جمع‌آوری شده بود، اعمال شد.

تیمارها در کرت‌هایی به اندازه ۳×۱/۵ متر (شش خط کاشت سه متری با فاصله ۲۵ سانتی متر به صورت جوی و پشته) کشت شدند که بر این اساس مساحت هر کرت آزمایشی چهار و نیم متر مربع بود. آرایش کاشت به صورت ۵×۲۵ سانتی متر بود. کشت در تاریخ ۲۴ اسفند انجام شد و حدود یک ماه پس از کاشت که گیاهان در مرحله ۸ برگی بودند، تیمارهای تنش اعمال شدند. در طول آزمایش مراحل داشت مثل وجین، تنک، کوددهی و غیره بر حسب نیاز گیاه اعمال شدند. کود اوره مورد نیاز به مقدار ۳۰ کیلوگرم در هکتار به گیاهان داده شد.

جهت اعمال الگوی آبیاری، مقادیر رطوبت وزنی خاک در نقطه ظرفیت زراعی (۱۳/۵) و پژمردگی دائم (۷/۰۹) با استفاده از صفحه فشاری در مؤسسه تحقیقات فنی مهندسی کشاورزی کرج اندازه‌گیری شد. زمان‌های آبیاری مزرعه با اندازه‌گیری رطوبت خاک به روش وزنی از طریق نمونه‌گیری خاک در یک نوبت در وسط هر روز از عمق توسعه ریشه در تیمارهای مختلف و رسیدن به رطوبت مورد نظر تعیین گردید (۴۴). میزان آب آبیاری برای هر کرت با در نظر گرفتن عمق توسعه ریشه (۳۰ سانتی متر)، مساحت کرت و رطوبت ظرفیت زراعی خاک بر حسب متر مکعب محاسبه شد (۳۱). آبیاری به صورت جوی و پشته انجام شد و انتهای کرت‌ها برای جلوگیری از خروج آب به طور کامل بسته شد. مقدار آب لازم برای هر تیمار با استفاده از کنتوری که در مزرعه نصب گردید اندازه‌گیری شد.

جدول ۲- تجزیه واریانس اثر تنش خشکی بر برخی ویژگی‌های فیزیولوژیک بالنگو

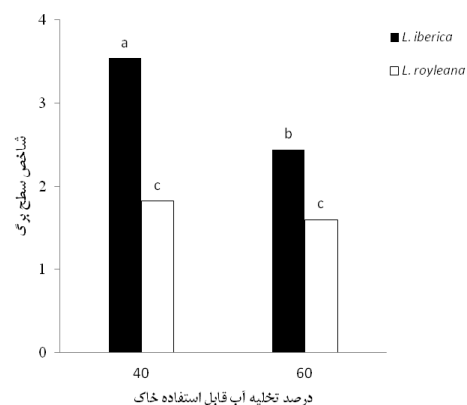
میانگین مربعات			درجه آزادی		منابع تغییرات
کلروفیل کل	کلروفیل b	کلروفیل a	شاخص سطح برگ		
۱/۰۲×۱۰ ^{-۵} n.s.	۱/۰۲×۱۰ ^{-۵} n.s.	۴/۲۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۰/۰۸۳ n.s.	۲	بلوک
۴/۶۷×۱۰ ^{-۵} n.s.	۴/۶۷×۱۰ ^{-۵} n.s.	۹/۲۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۲/۵۹ n.s.	۱	الگوی آبیاری
۱/۲۰×۱۰ ^{-۵}	۱/۲۰×۱۰ ^{-۵} ns	۱/۵۱×۱۰ ^{-۷}	۰/۵۰	۲	خطای اول
۱/۴۵×۱۰ ^{-۵} ns	۱/۴۵×۱۰ ^{-۵} ns	۳/۳۰×۱۰ ^{-۶} ***	۹/۷۹**	۱	گونه
۶/۱۰×۱۰ ^{-۶} ns	۶/۱۰×۱۰ ^{-۶} ns	۳/۵۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۰/۰۰۲ n.s.	۱	اکوتیپ
۱/۰۸×۱۰ ^{-۶} ns	۱/۰×۱۰ ^{-۵} ns	۱/۵۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۱/۱۶۷*	۱	الگوی آبیاری × گونه
۹/۰×۱۰ ^{-۶} ns	۹/۴۷×۱۰ ^{-۶} ns	۱/۰۸×۱۰ ^{-۶} ns	۰/۰۱ n.s.	۱	الگوی آبیاری × اکوتیپ
۳/۰×۱۰ ^{-۶} ns	۳/۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۲/۶۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۱/۲۷ n.s.	۱	گونه × اکوتیپ
۱/۷۶×۱۰ ^{-۵} n.s.	۱/۷۶×۱۰ ^{-۶} ns	۵/۷۰×۱۰ ^{-۷} n.s.	۰/۱۷۵ n.s.	۱	الگوی آبیاری × گونه × اکوتیپ
۶/۱۹×۱۰ ^{-۶} ns	۱/۴۲×۱۰ ^{-۶}	۲/۷×۱۰ ^{-۷}	۰/۱۹۸	۱۲	خطای دوم
۱/۴۳×۱۰ ^{-۶}				۲۳	کل
۲۴/۱۰	۲۴/۱۰	۶/۳۷	۱۸/۹۲		ضریب تغییرات

n.s.، * و ** - به ترتیب غیرمعنی‌دار، معنی‌دار در سطح ۵ و ۱ درصد

بر میزان کلروفیل a و b و کلروفیل کل اثر معنی داری نداشت. دو گونه *L. royleana* و *L. iberica* از لحاظ مقدار کلروفیل a تفاوت معنی داری در سطح احتمال ۱٪ نشان دادند. گونه *L. royleana* با ۰/۰۸۸ میلی گرم بر گرم بیشترین مقدار کلروفیل a را در مقایسه با گونه *L. iberica* با ۰/۰۸۰ میلی گرم بر گرم کلروفیل a نشان داد. اثر خشکی بر صفات فیزیولوژیکی نظیر شاخص سطح برگ معنی دار نبود. اما با افزایش میزان درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک، شاخص سطح برگ کاهش یافت. علیرغم اینکه آبیاری اثر معنی داری بر رنگیزه‌های فتوسنتزی نداشت، اما با افزایش شدت تخلیه آب قابل استفاده خاک، غلظت کلروفیل a کاهش یافت اما غلظت کلروفیل b و غلظت کلروفیل کل گیاه روند افزایشی نشان دادند. شواهد در دست مبنی بر آن است که تنش آبی، میزان کلروفیل برگ را کاهش می‌دهد (۱۴ و ۳۲). درحالی که در تحقیقاتی دیگر چنین کاهشی در غلظت کلروفیل، در شرایط تنش مشاهده نشده است (۱). همچنین صالحی و همکاران (۹) گزارش کرده‌اند که در گندم (*Triticum sativum*)، شاخص‌هایی نظیر محتوی کلروفیل در واکنش به تنش خشکی افزایش می‌یابد و این واکنش در برگ‌های پرچم، قابل توجه است. گزارش‌ها نشان می‌دهد که اعمال تنش خشکی اثر بیشتری بر کاهش کلروفیل b دارد به طوری که غلظت کلروفیل a را به طور متوسط در حدود ۳۵ درصد و کلروفیل b را ۳۸ درصد کاهش می‌دهد (۸). همچنین اشرف و همکاران (۱۵) نیز گزارش کردند که تنش خشکی، غلظت کلروفیل b را بیشتر از کلروفیل a کاهش می‌دهد. در گیاهان زراعی گزارش‌هایی در رابطه با واکنش‌های متفاوت کلروفیل به خشکی، در ارقام حساس و مقاوم (۱۷) و یا عدم تاثیر تنش خشکی، بر غلظت کلروفیل ارائه شده است (۲۸). گزارش شده است که دوام فتوسنتز و حفظ کلروفیل برگ تحت شرایط تنش، از جمله شاخص‌های فیزیولوژیک مقاومت به تنش است (۴۰). افزایش غلظت کلروفیل کل گیاه با افزایش شدت تنش خشکی می‌تواند دلالت بر افزایش ظرفیت گیاه جهت به دام انداختن نور و نوعی خود تنظیمی گیاه در برابر تنش خشکی باشد، چرا که با کاهش محتوای کلروفیل گیاه و افزایش جذب نور توسط اجزای فتوسنتزی منجر به تولید گونه‌هایی از اکسیژن فعال شده که خود منجر به تجزیه رنگیزه‌های دخیل در جذب نور می‌شوند (۲۷). به طور کلی کمبود آب سبب آسیب رنگدانه‌ها و پلاستیدها می‌شود و تنش خشکی باعث محدودیت فتوسنتز گیاه با ایجاد تغییراتی در مقدار کلروفیل و تأثیر بر اجزای فتوسنتزی می‌شود (۳۰). اما عدم کاهش معنی دار رنگیزه‌های فتوسنتزی در این مطالعه می‌تواند حاکی از آن باشد که الگوی آبیاری اعمال شده به لحاظ اثر بر رنگیزه‌های فتوسنتزی در گیاه بانگوس محدود کننده نبوده است و این گیاه می‌تواند تا حدودی رنگیزه‌های فتوسنتزی خود را در مقدار ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک حفظ نماید.

به علاوه تجزیه واریانس داده‌های شاخص سطح برگ نشان داد این صفت به طور معنی داری در سطح یک درصد تحت تأثیر دو گونه مختلف بانگوس قرار گرفت. بیشترین شاخص سطح برگ در گونه *L. iberica* با مقدار ۲/۹۹ و کمترین در گونه *L. royleana* با ۱/۷۸ بود. برهمکنش الگوی آبیاری و گونه‌های بانگوس در سطح پنج درصد معنی دار شد. در هر دو گونه همراه با افزایش درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک، شاخص سطح برگ کاهش یافت ولی در گونه *L. iberica* این کاهش معنی دار بود، در صورتی که در گونه *L. royleana* کاهش معنی دار در شاخص سطح برگ مشاهده نشد. این امر مبین آن است که رشد برگ‌ها در گونه *L. royleana* تحت تنش خشکی قرار نگرفت در حالی که گونه *L. iberica* به شدت تحت تأثیر قرار گرفت.

کاهش سطح برگ در شرایط تنش خشکی در سایر بررسی‌ها نیز گزارش شده است. کابوسلی و همکاران (۱۶) و چانگ و همکاران (۱۸) بیان نمودند کاهش سطح برگ در گیاه برنج (*Oryza sativa*) راهبردی برای بهبود تحمل به خشکی است که سبب کاهش اتلاف آب و تعرق و متعاقب آن کوچک شدن اندازه سلول‌ها، کاهش تقسیم سلول‌های مرستمی و در نتیجه کند شدن رشد برگ، توقف تولید برگ و تسریع پیری و متعاقب آن ریزش برگ‌ها که خود یکی از راهکارهای افزایش مقاومت گیاهان در برابر خشکی می‌باشد (۲۹ و ۳۰). همچنین رستم‌زا و همکاران (۴۴) همبستگی مثبتی بین شدت تنش آب و کاهش سطح برگ از ۷ درصد تا ۴۵/۵ درصد در گیاه (*Pennisetum americanum* L.) نشان دادند که خود دلیلی بر خود تنظیمی گیاه جهت حفظ منابع فتوسنتزی برای حفظ سبز ماندن گیاه و تولید مواد فتوسنتزی در گیاه می‌باشد

شکل ۱- تأثیر الگوی آبیاری بر اساس تخلیه رطوبت خاک بر شاخص سطح برگ دو گونه متفاوت بانگوس (LSD=۰/۵)

رنگیزه‌های فتوسنتزی

نتایج تجزیه واریانس (جدول ۲) نشان داد که کاهش آب آبیاری

جدول ۳- مقایسه میانگین‌های شاخص سطح برگ و رنگدانه های فتوسنتزی دو گونه و اکوتیپ بالنگو در رژیم‌های آبیاری

تیمار	شاخص سطح برگ	کلروفیل a mg g ⁻¹ FW	کلروفیل b mg g ⁻¹ FW	کلروفیل کل mg g ⁻¹ FW
الگوی آبیاری				
۴۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده	۲/۶۸ a	۰/۰۰۸۶ a	۰/۰۰۹۸ a	۰/۰۱۷۵ a
۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده	۲/۰۲ a	۰/۰۰۸۲ a	۰/۰۱۱۷ a	۰/۰۱۹۹ a
گونه				
<i>L. iberica</i>	۲/۹۹ a	۰/۰۰۸۰ b	۰/۰۱۱۱ a	۰/۰۱۹۱ a
<i>L. royleana</i>	۱/۷۱ b	۰/۰۰۸۸ a	۰/۰۰۰۹ a	۰/۰۱۸۳ a
اکوتیپ				
ارومیه	۲/۳۶ a	۰/۰۰۸۳ a	۰/۰۰۹۸ a	۰/۰۱۸۱ a
مشهد	۲/۳۴ a	۰/۰۰۸۵ a	۰/۰۱۰۰ a	۰/۰۱۹۴ a

حروف مشترک نشان دهنده عدم وجود اختلاف معنی‌دار در تفاوت میانگین‌ها بر اساس آزمون LSD در سطح احتمال ۵ درصد می‌باشد

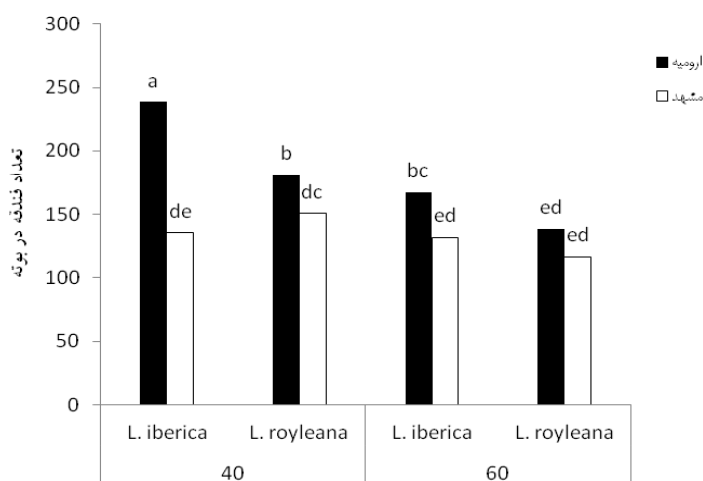
فندقه در بوته این گیاه ۲۱/۵ درصد کاهش یافت (جدول ۵). اثر متقابل بین سطوح آبیاری، گونه و اکوتیپ‌های بالنگو بر تعداد فندقه در بوته معنی‌دار بود (جدول ۴). شکل ۲ بیانگر وجود اختلاف معنی‌دار بین اکوتیپ‌های مربوط به گونه *L. iberica* در دو سطح آبیاری ۴۰ و ۶۰ درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک می‌باشد. بیشترین تعداد فندقه در بوته مربوط به گونه *L. iberica* و اکوتیپ ارومیه در ۴۰ درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک می‌باشد. به طور کلی هر دو گونه *L. iberica* و *L. royleana* به خصوص اکوتیپ ارومیه تحت تأثیر تنش خشکی قرار گرفت.

که این امر می‌تواند نشان دهنده توانایی گیاه جهت حفظ فتوسنتز در شرایط تنش رطوبتی باشد. عدم کاهش معنی‌دار کلروفیل و سطح برگ می‌تواند مبین ساز و کارهای تحمل یا مقاومت به تنش رطوبتی در این گیاه باشد.

اجزاء عملکرد

تعداد فندقه در بوته

نتایج تجزیه واریانس نشان داد که تنش خشکی اثر معنی‌داری بر تعداد فندقه در بوته نداشت (جدول ۴) اما با این حال، با افزایش شدت تخلیه آب قابل استفاده خاک از ۴۰ درصد به ۶۰ درصد، تعداد

درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک

شکل ۲- تاثیر الگوی آبیاری بر اساس تخلیه رطوبت خاک بر تعداد فندقه در بوته گونه و اکوتیپ های متفاوت بالنگو (LSD=۴۵)

جدول ۴ - تجزیه واریانس اثر تنش خشکی بر عملکرد و اجزاء عملکرد گونه‌ها و اکوتیپ‌های بانگو

شاخص برداشت	میانگین مربعات MS										منابع تغییرات	
	عملکرد بیولوژیک (kg ha ⁻¹)	عملکرد دانه (kg ha ⁻¹)	وزن هزار دانه	وزن دانه در بوته	هر چرخه گل	تعداد دانه در هر چرخه گل	تعداد دانه	تعداد فنذقه در بوته	تعداد فنذقه در بوته	تعداد گل اصلی		طول گل
۳۴/۲ a	۸۶۳/۲۹ a	۲۰۸/۴۰ a	۸/۵۹ a	۰/۰۰۲۴ a	۱۷/۲۴ a	۲۵/۲۷ a	۱۸/۴۵ a	۹/۸۸ a	۱۷/۲۲ a	۴/۲۷ a	۳۰/۷۴ a	۲
۱۹/۹ a	۵۶۸ b	۱۱۷/۰۳ b	۸/۶۵ a	۰/۰۰۲۸ a	۱۰/۸۰ a	۲۷/۰ a	۵۲/۸۳ a	۱۳۸/۶۷ a	۱۳/۵۵ a	۷/۲۵ a	۲۶/۹۶ a	۱
۲۴/۷ a	۷۵۳/۹۱ a	۱۸۹/۱۴ a	۹/۶۳ a	۰/۰۰۳۱ a	۱۳/۶۰ a	۳/۴۰ a	۵۱/۰۸ b	۱۶۸/۵۰ a	۱۵/۸۳ a	۸/۵۰ a	۳۰/۷۵ a	۱
۱۹/۴ a	۶۷۷/۳۷ b	۱۳۶/۳۹ b	۷/۶۲ b	۰/۰۰۲۱ b	۹/۵۰ b	۲/۳۷ b	۶۳/۱۶ a	۱۳۶/۸۳ b	۱۳/۷۰ a	۶/۸۳ b	۲۶/۹۵ b	۲
۲۰/۲ a	۶۹۴/۹۱ b	۱۴۲/۷۴ b	۸/۶۹ a	۰/۰۰۲۷ a	۱۳/۲۰ a	۲/۵۸ a	۵۶/۷۵ a	۱۸۱/۵۸ a	۱۶/۲۵ b	۷/۵۸ a	۲۹/۰۵ a	۱
۲۳/۹ a	۷۳۶/۳۷ a	۱۸۱/۶۹ a	۸/۵۵ a	۰/۰۰۲۶ a	۹/۸۰ b	۲/۲۵ b	۵۷/۵۰ a	۱۳۳/۷۵ b	۱۳/۸۱ a	۷/۷۵ a	۲۸/۶۵ a	۱

ns، * و *** به ترتیب غیرمعنی، دار معنی در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد

جدول ۵ - مقایسه میانگین اثرات اصلی رژیم‌های آبیاری، گونه و اکوتیپ بر ویژگی‌های بانگو

شاخص برداشت (درصد)	عملکرد بیولوژیک (kg ha ⁻¹)	عملکرد دانه (kg ha ⁻¹)	وزن هزار دانه (g)	وزن دانه در بوته (g)	هر چرخه گل	تعداد دانه در هر چرخه گل	تعداد فنذقه در هر چرخه گل	تعداد فنذقه در بوته	تعداد دانه در بوته	تعداد فنذقه در بوته	تعداد گل اصلی (cm)	طول گل-آذین اصلی (cm)	تعداد شاخه جانبی	ارتفاع بوته (سانتی متر)	تعداد جوانی بوته	تعداد شاخه جانبی بوته	طول گل	الگوی آبیاری	
																		تعداد شاخه جانبی بوته	ارتفاع بوته
۳۴/۲ a	۸۶۳/۲۹ a	۲۰۸/۴۰ a	۸/۵۹ a	۰/۰۰۲۴ a	۱۷/۲۴ a	۲۵/۲۷ a	۱۸/۴۵ a	۹/۸۸ a	۱۷/۲۲ a	۴/۲۷ a	۳۰/۷۴ a	۲	۸/۰۸ a	۳۰/۷۴ a	۳۰/۷۴ a	۳۰/۷۴ a	۱۶/۰۱ a	۴۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک	
۱۹/۹ a	۵۶۸ b	۱۱۷/۰۳ b	۸/۶۵ a	۰/۰۰۲۸ a	۱۰/۸۰ a	۲۷/۰ a	۵۲/۸۳ a	۱۳۸/۶۷ a	۱۳/۵۵ a	۷/۲۵ a	۲۶/۹۶ a	۱	۷/۲۵ a	۲۶/۹۶ a	۲۶/۹۶ a	۲۶/۹۶ a	۱۳/۵۵ a	۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک	
۲۴/۷ a	۷۵۳/۹۱ a	۱۸۹/۱۴ a	۹/۶۳ a	۰/۰۰۳۱ a	۱۳/۶۰ a	۳/۴۰ a	۵۱/۰۸ b	۱۶۸/۵۰ a	۱۵/۸۳ a	۸/۵۰ a	۳۰/۷۵ a	۱	۸/۵۰ a	۳۰/۷۵ a	۳۰/۷۵ a	۳۰/۷۵ a	۱۵/۸۳ a	گونه <i>L. iberica</i>	
۱۹/۴ a	۶۷۷/۳۷ b	۱۳۶/۳۹ b	۷/۶۲ b	۰/۰۰۲۱ b	۹/۵۰ b	۲/۳۷ b	۶۳/۱۶ a	۱۳۶/۸۳ b	۱۳/۷۰ a	۶/۸۳ b	۲۶/۹۵ b	۲	۶/۸۳ b	۲۶/۹۵ b	۲۶/۹۵ b	۲۶/۹۵ b	۱۳/۷۰ a	گونه <i>L. royleana</i>	
۲۰/۲ a	۶۹۴/۹۱ b	۱۴۲/۷۴ b	۸/۶۹ a	۰/۰۰۲۷ a	۱۳/۲۰ a	۲/۵۸ a	۵۶/۷۵ a	۱۸۱/۵۸ a	۱۶/۲۵ b	۷/۵۸ a	۲۹/۰۵ a	۱	۷/۵۸ a	۲۹/۰۵ a	۲۹/۰۵ a	۲۹/۰۵ a	۱۶/۲۵ b	اکوتیپ	
۲۳/۹ a	۷۳۶/۳۷ a	۱۸۱/۶۹ a	۸/۵۵ a	۰/۰۰۲۶ a	۹/۸۰ b	۲/۲۵ b	۵۷/۵۰ a	۱۳۳/۷۵ b	۱۳/۸۱ a	۷/۷۵ a	۲۸/۶۵ a	۱	۷/۷۵ a	۲۸/۶۵ a	۲۸/۶۵ a	۲۸/۶۵ a	۱۳/۸۱ a	ارومیه مشهد	

حروف مشترک نشان دهنده عدم وجود اختلاف معنی دار در تفاوت میانگین‌ها بر اساس LSD در سطح احتمال ۵ درصد می‌باشد.

تعداد دانه در بوته

(جدول ۴). اما طبق جدول ۵، با کاهش مقدار رطوبت از تیمار ۴۰ درصد به ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک، تعداد چرخه‌های گل در بوته ۱۱ درصد کاهش یافت. بیشترین تعداد چرخه گل مربوط به تیمار ۴۰ درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک بود (جدول ۵). نوع گونه گیاهی تأثیر معنی داری در سطح پنج درصد بر تعداد چرخه گل در این گیاه دارویی داشت (جدول ۴). تعداد چرخه‌های گل گونه *L. royleana* ۱۲ عدد بیشتر از گونه *L. iberica* بود. بین اکوتیپ‌ها هیچ گونه تفاوت معنی داری ملاحظه نشد (جدول ۵).

تعداد فندقه و تعداد دانه در چرخه گل

علی‌رغم اینکه آبیاری اثر معنی داری بر تعداد فندقه و تعداد دانه در هر چرخه گل بالنگو نداشت (جدول ۴) اما طبق جدول ۵ ملاحظه شد که با افزایش شدت تنش خشکی، تعداد فندقه و در نهایت تعداد دانه در هر چرخه گل کاهش یافت. اثر گونه بر تعداد فندقه و تعداد دانه در هر چرخه گل در سطح یک درصد و اثر اکوتیپ بر این صفات در سطح پنج درصد معنی دار بود (جدول ۴). بیشترین تعداد فندقه و بیشترین تعداد دانه در هر چرخه گل مربوط به گونه *L. iberica* و اکوتیپ مشهد بود (جدول ۴).

طبق نتایج به دست آمده از تجزیه واریانس، تنش خشکی اثر معنی داری روی تعداد دانه در بوته نداشت (جدول ۴) اما با این وجود با افزایش شدت تنش تعداد دانه در بوته کاهش یافت (جدول ۵). اثر متقابل الگوی آبیاری و اکوتیپ از نظر آماری در سطح پنج درصد معنی دار شد (جدول ۴) به طوری که با افزایش شدت تنش خشکی تعداد دانه در بوته در اکوتیپ ارومیه به صورت معنی داری کاهش یافت اما اکوتیپ مشهد تحت تأثیر تنش خشکی قرار نگرفت (شکل ۳). همچنین اثر متقابل گونه و اکوتیپ نشان داد که فقط اکوتیپ‌های مربوط به گونه *L. iberica* تفاوت معنی داری از لحاظ تعداد دانه در بوته با یکدیگر داشتند در حالیکه هیچ تفاوتی بین دو اکوتیپ مربوط به گونه *L. royleana* مشاهده نشد. بیشترین تعداد دانه در بوته در هر دو گونه *L. royleana* و *L. iberica*، مربوط به اکوتیپ ارومیه به ترتیب با میانگین تعداد ۲۰۶/۶۷ و ۱۷۰/۵۰ دانه در بوته به دست آمد (جدول ۶).

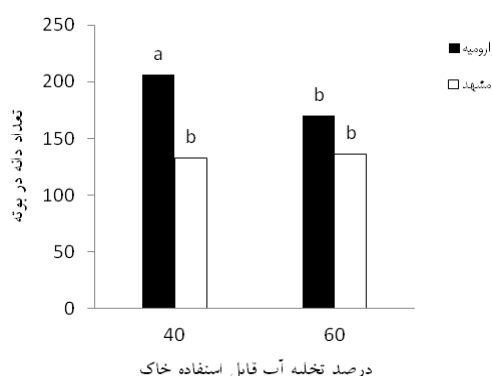
تعداد چرخه گل در بوته

تنش خشکی اثر معنی داری روی تعداد چرخه گل در بوته نداشت

جدول ۶- مقایسه میانگین اثرات متقابل گونه و اکوتیپ بر ارتفاع بوته، تعداد دانه در بوته، عملکرد دانه و شاخص برداشت

تیمار	صفت	ارتفاع بوته (cm)	تعداد دانه در بوته	عملکرد دانه (kg ha ⁻¹)	شاخص برداشت
ارومیه × <i>L. iberica</i>		۳۳/۸ a	۲۰۶/۶۷ a	۱۴۳/۶ b	۱۹/۲ b
مشهد × <i>L. iberica</i>		۲۷/۷ c	۱۳۳ c	۲۳۴/۶ a	۳۰/۳ a
ارومیه × <i>L. royleana</i>		۲۴/۳۱ d	۱۷۰/۵ b	۱۴۱/۷ b	۲۱/۳ b
مشهد × <i>L. royleana</i>		۲۹/۶ b	۱۳۶/۵ c	۱۳۰/۳ b	۱۷/۵ b

حروف مشترک نشان دهنده عدم وجود اختلاف معنی دار در تفاوت میانگین‌ها بر اساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح احتمال ۵ درصد می‌باشد

شکل ۳- تأثیر الگوی آبیاری بر اساس تخلیه رطوبت خاک بر تعداد دانه در بوته اکوتیپ‌های متفاوت بالنگو (LSD=۶۰)

طول گل آذین

در این بررسی مشاهده شد که سطوح تنش خشکی بر طول گل - آذین اثر معنی داری نداشت (جدول ۴). اما با افزایش شدت تخلیه آب قابل استفاده خاک طول گل آذین روند کاهشی نشان داد (جدول ۵). بین گونه‌ها نیز تفاوت معنی داری از نظر طول گل آذین مشاهده نشد، اما با این حال گونه *L. iberica* حدوداً دو سانتی متر بلندتر از *L. royleana* بود. بین اکوتیپ‌ها تفاوت معنی داری از نظر طول گل آذین مشاهده شد (جدول ۴) به طوری که اکوتیپ ارومیه حدودسه سانتی متر بلندتر از اکوتیپ مشهد بود (جدول ۵).

ارتفاع بوته

با توجه به اینکه اثر تنش خشکی بر روی ارتفاع بوته بالنگو معنی دار نبود (جدول ۴) اما طبق جدول ۵ کاهش جزئی در ارتفاع بوته مشاهده شد به طوری که با افزایش شدت تنش خشکی از ۴۰ درصد به ۶۰ درصد آب قابل استفاده خاک، ارتفاع بوته چهار سانتی متر کاهش یافت. بین گونه‌ها نیز از نظر ارتفاع بوته تفاوت معنی داری وجود داشت (جدول ۵) به طوری که گونه *L. iberica* ۴ سانتی متر بلندتر از گونه *L. royleana* بود (جدول ۵). همچنین اثر متقابل بین گونه و اکوتیپ از نظر این صفت در سطح یک درصد معنی دار شد (جدول ۶). در گونه *L. iberica* اکوتیپ ارومیه ۶ سانتی متر بلندتر از اکوتیپ مشهد و در گونه *L. royleana* اکوتیپ مشهد ۵ سانتی متر بلندتر از اکوتیپ ارومیه بود.

ارتفاع گیاهان تحت تأثیر خصوصیات ژنتیکی، شرایط محیطی نظیر رطوبت، نور، تغذیه، کمیت و کیفیت نور قرار می‌گیرد. معمولاً ارتفاع بوته جزء مهمی در تعیین عملکرد دانه نیست ولی ارقامی که ارتفاع بلندتری دارند دارای عملکرد بیولوژیک بیشتری هستند. به نظر می‌رسد رقابت بین بوته‌ها برای به دست آوردن آب در تیمارهای تنش خشکی، کاهش تخصیص مواد فتوسنتزی به ساقه را به دنبال داشته که این امر کوتاه قدی گیاه را سبب می‌شود (۱۰). میر حسینی ده آبادی (۳۳) نیز اظهار داشت که گیاهان تحت تنش خشکی شدید نسبت به تیمار شاهد دارای ارتفاع بوته و همچنین تعداد شاخه‌های کوچکتری بودند و رشد ساقه‌ها و شاخه‌های جانبی آن نیز آهسته تر بود علت این امر سوخت و ساز کمتر و سطح برگ کمتر در واحد طول ساقه گزارش شده است.

تعداد شاخه جانبی

الگوی آبیاری بر تعداد شاخه‌های جانبی گیاه دارویی مورد مطالعه اثر معنی دار نداشت (جدول ۴). بیشترین تعداد شاخه جانبی مربوط به تیمار ۴۰ درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک با ۸ شاخه جانبی و کمترین آن مربوط به تیمار ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک با

۷ شاخه جانبی بود (جدول ۵). گونه گیاهی اثر معنی دار بر تعداد شاخه جانبی داشت (جدول ۴). به طور کلی گونه *L. iberica* تعداد شاخه بیشتری نسبت به *L. royleana* داشت. اثر متقابل گونه گیاهی و اکوتیپ و سطوح تنش خشکی اثر معنی دار بر تعداد شاخه نگذاشت (جدول ۴).

با توجه به اینکه بالنگو گیاهی رشد محدود می‌باشد لذا با افزایش شدت تنش خشکی از رشد رویشی گیاه کاسته می‌شود و استراتژی گیاه این است که با حداقل رشد رویشی وارد فاز زایشی شود و سریع دوره رشد خود را به اتمام برساند و بنابراین تعداد شاخه‌های جانبی در این گیاه روند کاهشی داشت (۳۴). همچنین کوچکی و همکاران (۱۱) گزارش کرده‌اند که با افزایش فواصل آبیاری تعداد شاخه‌های جانبی در متر مربع در رازیانه (*Foeniculum vulgare*) روند کاهشی داشت.

وزن دانه در بوته

سطوح مختلف تنش خشکی، اکوتیپ و اثر متقابل تنش خشکی، گونه و اکوتیپ بر وزن دانه در بوته معنی دار نبود (جدول ۴). جدول مقایسه میانگین افزایش جزئی در وزن دانه هر بوته را در تیمار تنش ۶۰ درصد نسبت به ۴۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک نشان می‌دهد. بین دو گونه از لحاظ وزن دانه در بوته اختلاف معنی دار وجود داشت (جدول ۴). گونه *L. iberica* در مقایسه با گونه *L. royleana* دارای وزن دانه بیشتری در بوته بود (جدول ۵).

وزن هزار دانه

طبق نتایج حاصل از تجزیه واریانس، آبیاری اثر معنی داری روی وزن هزار دانه بالنگو نداشت اما با این وجود افزایش بسیار جزئی وزن هزار دانه با افزایش شدت تنش خشکی طبق جدول ۵ ملاحظه شد. دو گونه تفاوت معنی داری از لحاظ وزن هزار دانه با یکدیگر داشتند (جدول ۴) به طوری که گونه *L. iberica* با ۹/۶۳ گرم نسبت به گونه *L. royleana* با ۷/۶۲ گرم دارای وزن هزاردانه بالاتری بود که می‌توان عملکرد بالای *L. iberica* را در مقایسه با *L. royleana* به وزن هزار دانه بالای آن نسبت داد.

عملکرد دانه

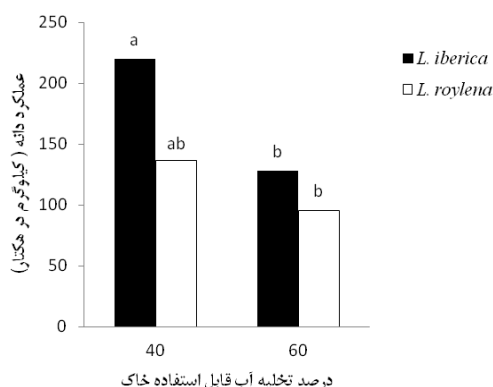
مطابق جدول تجزیه واریانس، اثر الگوی آبیاری بر عملکرد دانه تولیدی از نظر آماری در سطح احتمال یک درصد، معنی دار بود (جدول ۴) به نحوی که اختلاف عملکرد دانه تولیدی، تیمار ۴۰ درصد (۲۰۸/۴۰ کیلوگرم در هکتار) با تیمار ۶۰ درصد تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک (۱۸۹/۱۴ کیلوگرم در هکتار)، حدود ۴۳/۸۴ درصد بود (جدول ۵). همچنین بین دو اکوتیپ تفاوت معنی داری مشاهده شد، اکوتیپ مشهد ۴۰ کیلوگرم در هکتار عملکرد دانه بیشتری نسبت به

گونه مختلف بالنگو نیز تفاوت معنی داری ($p \leq 0.01$) از لحاظ عملکرد بیولوژیک نشان دادند. *L. iberica* نسبت به گونه *L. royleana* و اکوتیپ مشهد نسبت به اکوتیپ ارومیه، عملکرد بیولوژیک بیشتری داشتند (جدول ۶). اثر متقابل الگوی آبیاری بر اکوتیپ‌های مربوط به هر دو گونه نیز در سطح یک درصد معنی‌دار شد. عملکرد بیولوژیک اکوتیپ‌های مربوط به هر دو گونه *L. iberica* و *L. royleana* با افزایش شدت تنش خشکی کاهش یافت (شکل ۵).

کاهش رطوبت قابل استفاده خاک تا حد ۶۰ درصد بر بسیاری از صفات مربوط به اجزاء عملکرد، اثر معنی‌دار نداشت، اما با افزایش شدت تخلیه آب قابل استفاده خاک، تعداد فندقه در بوته، تعداد دانه در بوته، تعداد چرخه گل در بوته و طول گل‌آذین کاهش یافت، اما وزن دانه در بوته و وزن هزاردانه روند افزایشی نشان دادند. به نظر می‌رسد با افزایش شدت تنش خشکی و به موازات آن کاهش رشد سبزینه‌ای گیاه، حمایت کمتری از اندام‌های زایشی گیاه می‌شود. کوچکی و همکاران (۱۱) گزارش کرده‌اند که با افزایش فواصل آبیاری در رازیانه تعداد چتر بارور در انشعاب اصلی و انشعاب فرعی روند کاهشی داشت. بین گونه‌های بالنگو از نظر تعداد چرخه گل در بوته، تعداد فندقه و تعداد دانه در هر چرخه گل و طول گل‌آذین تفاوت معنی‌دار دیده شد. علی‌رغم اینکه گونه *L. iberica* در مقایسه با گونه *L. royleana* تعداد چرخه گل کمتری در هر بوته خود داشت اما دارای بیشترین تعداد فندقه و دانه در هر چرخه گل بود. طول گل‌آذین خود جزء مهمی در تعیین عملکرد دانه محسوب می‌شود لذا می‌توان یکی از دلایل برتری گونه *L. iberica* از نظر عملکرد دانه، نسبت به *L. royleana* را به طول گل‌آذین بیشتر این گونه ارتباط داد.

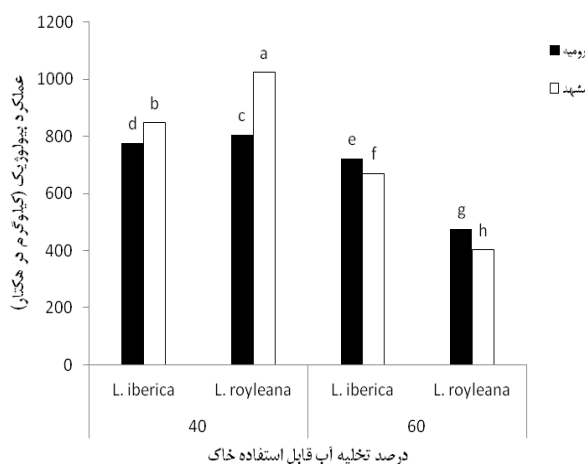
اکوتیپ ارومیه داشت (جدول ۵). اثر متقابل الگوی آبیاری در گونه از نظر اماری در سطح یک درصد معنی‌دار شد به طوری که با افزایش تخلیه رطوبت خاک، عملکرد دانه در هر دو گونه کاهش یافت اما میزان کاهش عملکرد در گونه *L. royleana* حدود ۴۰ کیلوگرم بود اما در گونه *L. iberica* این کاهش در حدود ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار بود (شکل ۴). اثر متقابل گونه و اکوتیپ نیز در سطح پنج درصد معنی‌دار شد (جدول ۴). در گونه *L. iberica*، اکوتیپ مشهد دارای بیشترین عملکرد دانه بود در حالی که در گونه *L. royleana* تفاوت محسوسی بین دو اکوتیپ از نظر عملکرد دانه مشاهده نشد (جدول ۶).

شکل ۴- تاثیر الگوی آبیاری بر اساس تخلیه رطوبت خاک بر عملکرد دانه گونه‌های متفاوت بالنگو (LSD=80)

عملکرد بیولوژیک

طبق نتایج حاصل از تجزیه واریانس، الگوی آبیاری اثر معنی‌داری ($p \leq 0.01$) بر عملکرد بیولوژیک بالنگو گذاشت (جدول ۴). دو

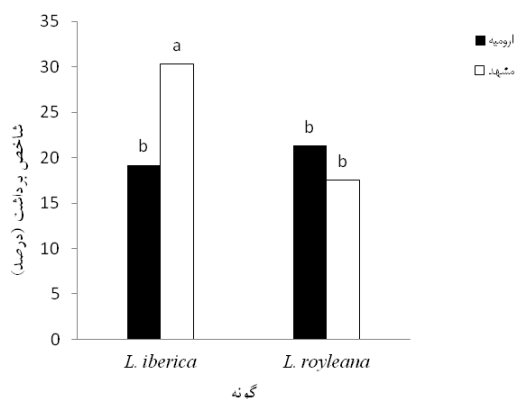
شکل ۵- تاثیر الگوی آبیاری بر اساس تخلیه رطوبت خاک بر عملکرد بیولوژیک اکوتیپ‌ها و گونه‌های متفاوت بالنگو (LSD=130)

در تقسیم بندی کربوهیدرات‌ها به دانه و در نتیجه، کاهش شاخص برداشت می‌شود. گزارش کرده‌اند که با کاهش یافتن مصرف آب، تولید ماده خشک کاهش می‌یابد اما کاهش عملکرد دانه در پاسخ به کمبود آب، بیشتر از عملکرد بیولوژیک بود (۲۰). در این آزمایش نیز می‌توان یکی از علت‌های کاهش عملکرد دانه را به کاهش عملکرد بیولوژیک تعمیم داد.

با توجه به اینکه همبستگی مثبت بین عملکرد دانه و وزن دانه در بوته و همچنین همبستگی منفی بین عملکرد دانه و تعداد دانه در بوته و تعداد چرخه گل در بوته وجود دارد (جدول ۷) می‌توان چنین استنباط کرد، گونه و اکوتیپی که تعداد چرخه گل و تعداد دانه در بوته کمتری داشته باشد وزن دانه در بوته و در نهایت عملکرد بیشتری خواهد داشت. بنابراین گونه *L. royleana* و اکوتیپ مشهود با بیشترین عملکرد دانه در شرایط تنش خشکی برای کشت در مناطق خشک و مخصوصاً مناطقی که با کمبود آب به ویژه در مراحل میانی و پایانی رشد گیاه مواجه هستند، توصیه می‌شوند.

شاخص برداشت

اثر متقابل گونه و اکوتیپ‌های بالنگو بر شاخص برداشت در سطح پنج درصد معنی‌دار بود (جدول ۴) و بیشترین مقدار شاخص برداشت در گونه *L. iberica* و اکوتیپ مشهود به دست آمد (شکل ۶).

شکل ۶- تاثیر اکوتیپ بر شاخص برداشت گونه‌های متفاوت بالنگو (LSD=۶)

بهبود تسهیم ماده خشک به ساختارهای زایشی و دانه (بهبود شاخص برداشت)، از جمله صفاتی هستند که می‌تواند سبب بهبود عملکرد دانه شود. شاخص برداشت در شرایط خشکی اغلب تابع نسبت آب استفاده شده، پس از گرده افشانی است که هرچه بیشتر باشد شاخص برداشت نیز بیشتر می‌شود (۴۲).

علت بالا بودن وزن دانه در بوته و وزن هزاردانه با افزایش شدت تخلیه آب قابل استفاده خاک را می‌توان این‌چنین توجیه کرد، در تیماری که رطوبت خاک مناسب بود، افزایش رشد سبزینه‌ای و به دنبال آن افزایش تعداد فندقه در بوته حاصل شد که خود پتانسیل تولید تعداد دانه در بوته را افزایش داد و در نتیجه باعث شد که بین دانه‌های در حال پرشدن که مخزن‌هایی قوی برای جذب مواد فتوسنتزی می‌باشند رقابت شدید ایجاد شود که حاصل آن تولید دانه‌هایی کوچک با وزن کم بود. در تحقیقی که اثر رژیم‌های مختلف آبیاری بر عملکرد و اجزاء عملکرد گیاه زیره سبز مورد بررسی قرار گرفت، مشاهده شد که تیمارهای مختلف آبیاری از نظر عملکرد دانه و تعداد دانه در چتر اختلاف معنی‌داری نداشتند و حتی تیمار کامل آبیاری کمترین وزن دانه را دارا بود (۱۱). همچنین دلیل کم شدن وزن هزار دانه در تیمار ۴۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک در مقایسه با تیمار ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک را می‌توان به افزایش رشد سبزینه‌ای گیاه در آبیاری بیشتر، که منجر به تشکیل دانه‌های کوچکتر ولی بیشتر دانست. مطابق با نتایج این تحقیق سینگ و ریوار (۴۶) کاهش وزن هزار دانه با افزایش دفعات آبیاری بیشتر را در گیاه پیاز (*Allium cepa*) گزارش کردند. اما بسیاری از گزارش‌ها نیز دلالت بر کاهش وزن هزار دانه با افزایش شدت تنش خشکی دارد به طور مثال گوک سوی (۲۴) و چیمنتی (۱۹). در مورد آفتابگردان (*Heliantus annus*) کاهش وزن هزاردانه را با افزایش شدت تنش خشکی گزارش کرد. همچنین تنش خشکی اثر معنی‌دار بر عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیک داشت. بیشترین عملکرد دانه مربوط به سطح ۴۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک و گونه *L. iberica* بود. علت بالا بودن عملکرد دانه در تیمار ۴۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک در طول فصل رشد را می‌توان به اثرات مثبت میزان آب قابل دسترس بر رشد رویشی و زایشی گیاه و قابلیت جذب بالای عناصر غذایی نسبت داد. به نظر می‌رسد در تیمار ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک تجمع اصلاح در محیط ریشه، باعث کاهش پتانسیل اسمزی محیط ریشه و بروز سمیت ویژه یونی و کمبود یون‌های غذایی می‌شود (۲۵). گیاه جهت مقابله با کم‌آبی بخشی از مواد پرورده را به ریشه جهت توسعه سیستم ریشه منتقل نموده و در نتیجه سهم اختصاص یافته به تولید دانه کاسته می‌شود. هنگامی که خشکی، در هر مرحله از رشد و نمو گیاه حادث شود، عملکرد کاهش قابل ملاحظه‌ای می‌یابد، بیشترین کاهش زمانی است که خشکی در زمان شروع گلدهی اتفاق می‌افتد (۴۱). محققان زیادی نتایج مشابه‌ای را در مورد کاهش عملکرد دانه در شرایط کم‌آبی، گزارش کرده‌اند (۲۱ و ۲۴). حیدری و آسادی (۶) اظهار داشتند که کمبود آب، یکی از عوامل محدودکننده رشد و نمو گیاه است، که نه تنها باعث کاهش تولید ماده خشک می‌شود، همچنین باعث اختلال

جدول ۷- ضرایب همبستگی ساده بین عملکرد و اجزاء عملکرد و برخی ویژگی‌های فیزیولوژیکی گیاه دارویی بانگو تحت تنش خشکی

صفات	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷
کلروفیل a (۱)	۱																
کلروفیل b (۲)	-۰/۱۸	۱															
کلروفیل کل..	/۰/۴	/۰/۹۷**	۱														
شاخص سطح برگ..	-۰/۱۵	/۰/۰	/۰/۳	۱													
تعداد فندقه در بوته..	-۰/۱۲	-۰/۱۴	/۰/۱۷	/۰/۴۱*	۱												
تعداد دانه در بوته..	/۰/۳	/۰/۰۸	/۰/۰۷	-۰/۳۲	-۰/۸۹**	۱											
تعداد چرخه گل در بوته..	/۰/۳۳	-۰/۰۹	-۰/۰۱	-۰/۳۳	/۰/۰۱	/۰/۰۲	۱										
تعداد فندقه در هر چرخه گل..	-۰/۲۸	-۰/۱۸	-۰/۲۷	/۰/۵۲**	-۰/۶۹**	-۰/۵۸**	-۰/۶۵**	۱									
تعداد دانه در هر چرخه گل..	-۰/۳۷	-۰/۱۸	-۰/۲۷	/۰/۵۲**	-۰/۶۹**	-۰/۵۸**	-۰/۶۵**	/۰/۳۰	۱								
طول گل آذین اصلی..	-۰/۲۲	-۰/۱۷	-۰/۲۲	-۰/۲۷	/۰/۴۴*	-۰/۴۷*	/۰/۰۴	-۰/۳۰	/۰/۳۰	۱							
ارتفاع..	-۰/۲۳	-۰/۰۵	-۰/۱۰	/۰/۳۳*	-۰/۵۳**	-۰/۴۴*	/۰/۱۳	-۰/۳۷	-۰/۳۷	-۰/۳۱	۱						
تعداد شاخه جانبی..	-۰/۳۱	/۰/۰	/۰/۳	/۰/۵۳**	/۰/۳۰	/۰/۱۶	/۰/۲	/۰/۰۶	/۰/۰۶	-۰/۲۵	-۰/۵۹**	۱					
وزن دانه در بوته..	-۰/۴۲*	/۰/۰۴	-۰/۰۵	/۰/۵۵**	/۰/۱۳	/۰/۰۸	-۰/۳۸	-۰/۳۹	-۰/۳۹	-۰/۴۷*	-۰/۲۷	-۰/۲۵	۱				
وزن هزار دانه..	-۰/۵۵**	/۰/۲۶	/۰/۱۴	/۰/۷۳**	/۰/۲۷	/۰/۲۲	-۰/۵۲**	/۰/۵۶**	-۰/۵۶**	-۰/۲۵	-۰/۴۱*	-۰/۵۰*	-۰/۶۳**	۱			
عملکرد دانه..	/۰/۰۵	-۰/۲۲	-۰/۲۲	-۰/۴۷*	/۰/۰۳	/۰/۰۴	-۰/۱۴	-۰/۱۶	-۰/۱۶	-۰/۲۶	-۰/۲۲	-۰/۱۳	-۰/۵۵**	-۰/۳۳	۱		
عملکرد بیولوژیک..	-۰/۰۴	/۰/۲۳	-۰/۲۴	-۰/۳۳	/۰/۲۶	/۰/۱۷	/۰/۲۲	-۰/۱۷	-۰/۱۷	-۰/۳۷	-۰/۵۲**	-۰/۳۵	-۰/۲۹	-۰/۱۸	-۰/۶۸**	۱	
شاخص برداشت..	-۰/۰۰۵	-۰/۱۱	-۰/۱۱	-۰/۴۰*	/۰/۱۴	/۰/۱۳	-۰/۱۳۲	-۰/۳۱۷	-۰/۱۱۰	-۰/۱۱۰	-۰/۲۵۵	-۰/۰۰۳	-۰/۲۸	-۰/۴۹۰*	-۰/۳۳۸	-۰/۸۸**	۱

*, **, و N.S - به ترتیب نشاندهنده معنی دار در سطح احتمال پنج و یک درصد و غیرمعنی دار می‌باشد.

نتیجه گیری

به طور کلی چنین نتیجه گیری می‌شود که کاهش میزان آب در خاک از حد ظرفیت زراعی، تاثیر معنی‌داری بر برخی از صفات مورد بررسی گذاشت اما گیاه دارویی بانگوس مقاومت قابل قبولی نسبت به تنش خشکی نشان داد. عملکرد دانه در گونه *L. royleana* نسبت به گونه *L. iberica* و در اکوتیپ مشهد نسبت به اکوتیپ ارومیه کمتر تحت تاثیر تنش خشکی قرار گرفتند. علت را می‌توان به توان سازگاری *L. royleana* در شرایط تنش خشکی با حفظ شاخص سطح برگ بالا ارتباط داد، چرا که اکثر شاخص‌های رشدی به طریقی به شاخص سطح برگ وابسته هستند و تغییر در این شاخص از طریق تنش خشکی می‌تواند موجب تغییر در عملکرد شود. به طور کلی درصد نفوذ نور، نور فعال فتوسنتزی، کارایی استفاده از نور، تسهیم ماده خشک به ارگان‌های زایشی، شاخص سطح برگ و آهنگ رشد گیاه بر عملکرد نهایی مؤثر هستند.

با توجه به کلیه صفات رویشی، زایشی و فیزیولوژیک بررسی شده چنین می‌توان نتیجه گرفت که گونه *L. royleana* در شرایط کمبود رطوبت خاک با حفظ سطح گیرنده نور، مانع از کاهش فتوسنتز گیاه شده و به این ترتیب از کاهش عملکرد دانه جلوگیری می‌نماید. اما در گونه *L. iberica* تخلیه رطوبت قابل استفاده خاک تا ۶۰ درصد منجر به القای تنش خشکی در این گیاه شد به طوری که کاهش شاخص سطح برگ آن باعث کاهش معنی دار عملکرد این گیاه شد.

عدم تاثیر الگوی آبیاری بر شاخص برداشت گونه های بانگوس مبین آن است که کمبود رطوبتی تا حد ۶۰ درصد تخلیه آب قابل استفاده خاک نمی‌تواند شاخص برداشت این گیاه را کاهش دهد. می‌توان گفت که شرایط متفاوت اقلیمی ممکن است منجر به ایجاد تفاوت در شاخص برداشت اکوتیپ‌های مناطق ارومیه و مشهد در گونه *L. iberica* شده باشد. از آنجا که شاخص برداشت در گونه *L. iberica* به شدت وابسته به اکوتیپ مورد استفاده است، می‌توان چنین نتیجه گرفت که برای تولید پایدار این گیاه، گونه *L. royleana* خطرپذیری کمتری در برابر شرایط محیطی دارد. چرا که ثبات شاخص برداشت آن هنگام استفاده از اکوتیپ‌های مختلف بیشتر است. گرچه رژیم‌های آبیاری بر شاخص برداشت اثر معنی‌دار نداشت اما با افزایش شدت تنش خشکی شاخص برداشت ۱۷/۷۶ درصد کاهش یافت. در این راستا، فررس و همکاران (۲۳) تنوع زیادی را در بین ژنوتیپ‌های آفتابگردان (*Heliantus annuus*)، از لحاظ عملکرد دانه، در شرایط بدون تنش رطوبتی، مشاهده کردند و اظهار داشتند که تنش خشکی باعث کاهش شاخص برداشت و عملکرد دانه، از طریق کاهش تعداد دانه در فندقه و وزن هزار دانه گردید. بنابراین تنش خشکی به طور قابل توجهی بر روی شاخص برداشت، اثر می‌گذارد و باعث کاهش شاخص برداشت، می‌شود. شاخص برداشت دلالت بر توزیع نسبی محصولات فتوسنتزی بین مخازن اقتصادی و دیگر مخازن موجود در گیاه می‌باشد (۴۵).

منابع

- ۱- احمدی، ع. و د. آ. بیکر. ۱۳۷۹. عوامل روزنه‌ای و غیر روزنه‌ای محدود کننده فتوسنتز در گندم در شرایط تنش خشکی. علوم کشاورزی ایران. ۳۱ (۴): ۸۲۵-۸۱۳.
- ۲- ابرسجی، ق. ۱۳۸۴. تاثیر دور آبیاری بر روی عملکرد گیاه دارویی به‌لیمو، مجموعه مقالات همایش ملی توسعه پایدار گیاهان دارویی. ۵ مرداد. مشهد.
- ۳- بابایی، ک. م. امینی دهقی، س. م. ع. مدرس ثانوی، و ر. جباری. ۱۳۸۹. اثر تنش خشکی بر صفات مورفولوژیک، میزان پرولین و درصد تیمول در آویشن (*Thymus vulgaris L.*)، تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران. ۲۶(۲): ۲۵۱-۲۳۹.
- ۴- حاجبی، ع. و ح. حیدری شریف‌آباد. ۱۳۸۴. بررسی تاثیر خشکی بر روی رشد و گره‌زایی سه گونه شبدر. پژوهش و سازندگی در زراعت و باغبانی. ۶: ۱۲-۱۳.
- ۵- حکمت شعار، ح. ۱۳۷۲. فیزیولوژی گیاهان در شرایط دشوار. انتشارات نیکنام، دانشگاه تبریز. ۲۵۱ صفحه.
- ۶- حیدری، ح. و م. ت. آساد. ۱۳۶۸. تاثیر رژیم‌های آبیاری، کود نیتروژن و تراکم روی عملکرد دانه کولتیوارهای زرقان ۷۹ آفتابگردان در منطقه ارسنجان. چکیده مقالات پنجمین کنگره علوم گیاهی. ص ۴۵-۴۱.
- ۷- رحمانی، ن. س. ع. ر. ولدآبادی، ج. دانشیان، و م. بیگدلی. ۱۳۸۷. تاثیر سطوح مختلف تنش خشکی و نیتروژن بر عملکرد روغن در گیاه دارویی همیشه بهار. تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران. ۲۴(۱): ۱۰۸-۱۰۱.
- ۸- سی و سه مرده، ع. ع. احمدی، ک. پوستینی، و ح. ابراهیم‌زاده. ۱۳۸۳. عوامل روزنه‌ای و غیر روزنه‌ای کنترل کننده فتوسنتز و ارتباط آن با مقاومت به خشکی در ارقام گندم. علوم کشاورزی ایران ۳۵ (۱): ۹۳-۱۰۶.

- ۹- صالحی، م، ع. کوچکی، و م. نصیری محلاتی. ۱۳۸۲. میزان نیترژن و کلروفیل برگ به عنوان شاخصی از تنش خشکی در گندم. پژوهش‌های زراعی ایران. ۱۱(۲): ۱۹۹-۲۰۵.
- ۱۰- کوچکی، ع. و م. نصیری محلاتی. ۱۳۷۲. رابطه آب و خاک در گیاهان زراعی. انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- ۱۱- کوچکی، ع. م. نصیری محلاتی، و گ. عزیزی. ۱۳۸۵. اثر فواصل آبیاری و تراکم بر عملکرد و اجزای عملکرد دو توده بومی رازیانه. پژوهش‌های زراعی ایران. ۴(۱): ۱۳۱-۱۴۰.
- 12- Amanzadeh, Y., N. Khosravi dehaghi, A. R. Ghorbani, H. R. Monsef-Esfahani, and S. E. Sadat-Ebrahimi. 2011. Antioxidant activity of Essential oil of *Lallemantia iberica* in Flowering stage and Post-Flowering stage. Research Journal of Biological Sciences. 6(3): 114-117.
- 13- Arnon, D. L. 1994. Copper enzymes in isolated chloroplasts. Polyphenol oxidase in *Beta vulgaris*. Plant Physiology, 24: 1-15.
- 14- Ashraf, M. Y., A. R. Azmi, A. H. Khan, and S. A. Ala. 1994. Effect of water stress on total phenols, peroxidase activity and chlorophyll content in wheat. Acta physiologiae Plantarum, 16(3): 185-197.
- 15- Ashraf, M., M. Shabaz, S. Mahmood, and E. Rasul. 2001. Relationship between growth and photosynthetic characteristics in pearl millet (*Pennisetum glaucum*) under limited water deficit conditions with enhanced nitrogen supplies. Belgian Journal of Botany. 734: 131-144.
- 16- Cabuslay, G. S., O. Ito, and A. A. Alejar. 2002. Physiological evaluation of responses of rice (*Oryza sativa* L.) to coater deficit. Plant Science, 163: 815-827
- 17- Castrillo, M. and A. M. Calcargo. 1989. Effects of water stress and rewatering on ribulose-1,5- bisphosphate carboxylase activity, chlorophyll and protein contents in two cultivars of tomato. Journal of Horticultural Science, 64 (6): 717-724.
- 18- Chang, W. C., S. C. Kim, S. S. Hwang, B. K. Choi, and S. K. Kim. 2002. Antioxidant activity and free radical scavenging capacity between Korean medicinal plants and flavonoids by assay-guided comparison. Plant Science, 163: 1161-1168.
- 19- Chimenti, C. A., J. Pearson, and A. J. Hall. 2002. Osmotic adjustment and yield maintenance under drought in sunflower. Field Crops Research, 72: 235- 246.
- 20- Cox, W. J and G. G. Jollif. 1986. Growth and yield of sunflower and soybean under soil water deficit. Agronomy Journal, 78: 226-230.
- 21- Erdem, T., Y. Erdem, A. H. Orta, and H. Okursoy. 2006. Use of a crop water stress index for scheduling the irrigation of sunflower (*Heliantus annuse* L). Turkish Journal of Agriculture and Forestry, 30: 11-20.
- 22- Farooqi, A. H. A., S. Fatima, S. R. Ansari, and S. Sharma. 1999. Effect of water stress on growth and essential oil metabolism in *Cymbopogon martini* (plamerosa) cultivars. Journal of Essential Oil Research, 11: 491-496.
- 23- Fereres, E., C. Gimenez, and J. M. Fernandez. 1986. Genetic variability in sunflower cultivars under drought, I: Yield relationship. Australian Journal of Agricultural Research. Research, 37: 573-582.
- 24-Goksoy, A. T., A. O. Demir, Z. M. Turan, and N. Dagust. 2004. Responses of sunflower to full and limited irrigation at different growyh stages. Field Crops Research, 87: 167-178.
- 25- Ghoulam, C., A. Foursy, and K. Fares. 2002. Effects of salt stress on growth, inorganic ions and proline accumulation in relation to osmotic adjustment in five sugar beets cultivars. Environmental and Experimental Botany, 47: 39-50.
- 26- Hauny, B. 2001. Involvement of antioxidants and lipid peroxidation in the adaptation two season grasses to localized drought stress. Enviromental and Experimental Botany, 45: 105-114.
- 27- Herbingr, K., M. Tausz, A. Wonisch, G. Soja, and A. Sorger. 2002. Complex interactive effects of drought and ozone stress on the antioxidant defense system of two wheat cultivars. Plant Physiology and Biochemistry, 40: 691-696.
- 28- Kulshreshtha, S., D. P. Mishra, and R. K. Gupta. 1987. Changes in contents of chlorophyll, proteins and lipids in whole chloroplast and chloroplast membrane fractions at different leaf water potentials in drought resistant and sensitive genotype of wheat. Photosynthetica, 21: 65-70.
- 29- Lobato, A. K. S., C. F. Oliveira Neto, B. G. Santos Filho, R. C. L. Costa, F. J. R. Cruz, H. K. B. Neves, and M. J. S. Lopes. 2008. Physiological and biochemical behavior in soybean (*Glycine max* cv. Sambaiba) plants under water deficit. Australian Journal of Crop Science, 2: 25-3
- 30- Mafakheri, A., A. Siosemardeh, B. Bahramnejad, P. C. Struik, and Y. Sohrabi. 2010 Effect of drought stress on yield, proline and chlorophyll contents in three chickpea cultivars. Australian Journal of Crop science, 4(8): 580-585.
- 31- Martin, D. L., E. C. Stegman, and E. Freres. 1990. Irrigation scheduling principles. In: Hoffman GL, Howell TA, Solomon, KH (Eds.), Management of Farm Irrigation Systems. American Society of Agricultural Engineers Monograph, 155-372.
- 32- Mayoral, M., L. D. Atsman, D. Shinshi, and Z. Gromete- Elhanan. 1987. Effect of water stress of enzyme activities of wheat and related wild species: carboxylase activity, electron transport and photophrylation in isolated

- chloroplasts. Australian Journal of Plant Physiology, 8: 358-393.
- 33- Mir-Hosseni-Dehabadi, S. R. 1994. The effect of water relation carbon isotope discrimination and shoot and root growth of sainfoin (*Onobrychis visifolia* Scop) and Lucerne (*Medicago sativa* L.). Newzealand University, Massey. Ph.D. Dissertation. Pp. 364.
- 34- Mozzafari, F., S. Ghorbanli, M. Babai, and A. Farzami. 2000. The effect of water stress on the seed oil of *Nigella sativa* L. Journal of Essential Oil Research, 12: 36-38.
- 35- Muni Ram, D. and S. Singh. 1995. Irrigation and nitrogen requirements of Bergamot min on a sandy loam soil under sub-tropical conditions. Agricultural Water Management, 27: 45-54.
- 36- Munns, R. 2002. Comparative physiology of salt and water stress. Plant Cell and Environment, 25: 239 -250.
- 37- Osuagwu, G. G. E., H. O. Edeoga, and A. N. Osuagwu. 2010. The influence of water stress (drought) on the mineral and vitamin potential of the leaves *Ocimum gratissimum* L. Recent Research in Science and Technology, 2: 27-33.
- 38- Pandey, R. K., J. W. Maranville, and A. Admou. 2001. Tropical wheat response to irrigation and nitrogen in a Sahelian environment. I. Grain yield, yield components and water use efficiency. European Journal of Agronomy, 15: 93-105.
- 39- Pastori, G. M. and V. S. Trippi. 1993. Cross resistance between water and oxidative stress in Wheat leaves. Agricultural Science, 20,289-294.
- 40- Pessaraki, M. 1999. Handbook of Plant and Crop Stress, 2th Ed, Revised and Expanded, Marcel Dekker, Inc, New York, 697 p.
- 41- Rechinger, K. H. 1982. *Lallemantia* (Labiatae) in Rechinger Flora Iranica No . 150: Akademische Drurck U . Verlagsantalt, Graz – Austria.
- 42- Richards, R. A. and N. Thurling. 1987. Variation between and within species of rapeseed (*Brassica napus* L.) in response to drought stress. Australian Journal of Agriculture Research, 29: 479-490.
- 43- Richards, R., G. J. Rebetzke, A. G. Condon, and A. F. Van Herwaarden. 2002. Breeding opportunities for increasing the efficiency of water use and crop yield in temperate cereals. Crop Science, 42: 111-121.
- 44- Rostamza, M., M. R. Chaichi, M. R. Jahansooz, and A. Alimadadi. 2011. Forage quality, water use and nitrogen utilization efficiencies of pearl millet (*Pennisetum americanum* L.) grows under different soil moisture and nitrogen levels. Agricultural Water Management 98: 1607– 1614.
- 45- Shubhra, K., J. Dayal, C. L. Goswami, and R. Munjal. 2004. Effect of water-deficit on oil of calendula aerial parts. Biologia Plantarum, 48(3): 445-448.
- 46- Singh, D. P. and R. S. Riwar. 1996. Effect of micronutrients on yield and quality of onion (*Allium cepa*. L.) variety pusa Red. Horticulture, 3 (1): 111-117.